

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח'
לרבי אשתורי הפרחי*

סיגלית רוזמרין

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבום
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי*

סיגלית רוזמריין

מבוא

במאמר שלהלן אעמוד על כמה סוגלים סגנוניים שמצאתי בעיון בספרו המפורסם של אשתורי הפרחי **כפתור ופרח**, ובראייה כוללת אעסוק בלשון, בלשון העברית. כולנו מכירים את סיפורה המופלא של השפה העברית, את דבר תנומתה והחייאתה מקץ אלפיים שנה. כולם אף מזהים את רבדיה לפי התקופות המתוארות לפנינו בתיאור אמנותי בבול שהוציא השירות הבולאי לרגל שנת השפה העברית שהייתה לפני כארבע שנים. העברית בנויה רבדים רבדים על פי התקופות, כדברי עמוס עוז בספרו **באור התכלת העזה**: "העברית שלנו החדשה - חציה סלע מוצק וחציה חולות נודדים, הסלע אינו מונוליטי, יש בו שכבות של 'סלעי בראשית' תנ"כיים, ויש אבנים רכות יותר משנאיות, ויש לשון התפילה...".¹

אחת השכבות קשורה לתקופה שבה כתב רבי אשתורי הפרחי את ספרו **כפתור ופרח**, תקופת ימי הביניים, המייצגת את אחד הרבדים החשובים בשפה העברית - שיש לה מאפיינים לשוניים משלה, ומקצתם נזכיר כאן. נקדים ונאמר: אשתורי הרבה להשתמש בלשון חכמים כמצטט וכמעבד, אך העברית הבסיסית שלו היא לשון ימי הביניים, ובתוכה התבצר משהו משלו; אם נשתמש במונחים של עמוס עוז, נוכל לומר כי לאשתורי יש חלק בעיצוב שכבת לשון ימי הביניים.

לא הרבה נאמר על לשונו של אשתורי. לונץ - שבמובנים רבים גאל את הספר משכחה והעמידו על אדני קריאה מדעית וביקורת (התואמת כמוכן את זמנו) - תיאר בהקדמה לספר את סגנון לשונו של אשתורי הפרחי:

סגנון לשונו כסגנון לשון הפוסקים, ולפעמים מתנהג בכבודות ואינו נוהר במשפטי הלשון ובסימני המין והמספר, אם כי מתוך הקדמתו ומקומות שונים בפנים הספר נראה כי ידיו

* בפתחו של מאמר זה לכבוד הוא לי להודות לפרופ' ישראל רוזנסון על עצותיו המועילות ולד"ר ציון עוקשי על הוספת עניינים חשובים למאמר - תודה.

1. עוז, 1979.

ה' רב לו לכתוב על טהרת לשון הקודש. גם ניסה לכתוב במליצה וחרוזים ולפעמים גם בחידודים ושנינות, אך ניסיונו לא עלה יפה.²

תיאור הסגנון שלעיל אינו מחמיא במיוחד ומעיר על שגיאות דקדוקיות שאכן שכיחות בספר ומאפיינות גם הן את התקופה. מכל מקום ניסיון ראשוני זה לאפיין את לשונו של אשתורי הפרחי עומד לנגד עיניי, ואנסה להרחיב בניתוח סגנונו של ספר מיוחד זה ולהעמיק בו.

במאמר העוסק בסגנון לשונו של **כפתור ופרח** יש להגדיר תחילה מהו סגנון. כשאנו שומעים מוסיקה מתנגנת ברקע אנו יודעים לסווגה לפי סוגי המוסיקה המוכרים לנו. המומחים שבינינו יכולים לזהות יצירות של מוסיקאים שונים - כיצד? קשה להסביר. אך ברור שאפשר למצוא במוסיקה מאפיינים שעל פיהם מזהים את הסגנון. כך גם בטקסטים יזהה קורא עברית כתיבה של סופר מוכר או של פובליציסט על פי מגוון מאפיינים הקשורים בטקסט ובנגזרותיו.

הגדרות הסגנון רבות ומורכבות הן, וכאן נציג את הגדרות הסגנון העיקריות. הגדרה ראשונית של הסגנון, על פי פרוכטמן: "בחירה בין מבעים חלופיים (אלטרנטיביים), בחירה בין מבעים המוסרים בערך אותו המידע".³ נרחיב את ההגדרה: הסגנון הוא בחירה מכמה אפשרויות. היצירה הספרותית נבנית באמצעות מכלול של אמצעים לשוניים, אמצעי הבעה ממגוון סוגים הבונים כל לשון - הגאים, צורות דקדוקיות, מילים, משפטים, יחידות שיח. אמצעים אלו מתארגנים לפי כללים דקדוקיים מחייבים, שדובר הלשון הילידי פועל לפיהם באופן אוטומטי - שאינו מחייב אותו לתשומת לב או למודעות מיוחדת. במסגרת כללים אלו גלומות אפשרויות בחירה לא־מעטות. בן שחר הגדירה: "אופן ניצול אפשרויות הבחירה הגלומות בלשון עשוי לאפיין סגנונו של כל כותב, של יצירה, של תקופה או של סופר".⁴

גישה נוספת לתיאור הסגנון היא של גיבסון,⁵ הטוען שהגדרת סגנון הטקסט תיעשה על פי בדיקה כמותית מדויקת, כלומר ספירת מאפיינים סגנוניים וניתוחם.⁶ כיום נעזר המחקר הכמותי של הסגנון בסיוע מחשובי (ומכאן שמו, 'סגנון מחשובי'). כלי עזר זה מקנה למחקר הסגנון אופי מדעי יותר, אובייקטיבי יותר ומוגדר יותר.

2. לונץ, תרנ"ט, עמ' 37.

3. פרוכטמן, תש"ן, עמ' 31 בעקבות הוקט, 1958.

4. בן שחר, תש"ן, יח' 9-10.

5. גיבסון, 1970.

6. כך גם תאבניוס, 1968.

שאלה חשובה נוספת העולה בחקר הסגנון היא: מתי ייחשב מאפיין שזוהה בטקסט לסוגל סגנוני? האם די לו בפעם אחת שהופיע בטקסט? האם יש מספר היקרויות נדרש כדי שיוכרו 'סוגל סגנוני'? על כך אין תשובה אחת, ומועמדות כל 'מאפיין פוטנציאלי' להיות סוגל נמדדת על פי נדירותו, ייחודיותו, תקופתו וכיו"ב.

במחקרי זה בחרתי את הסוגלים הסגנוניים בהתבססי הן על ההגדרה הקלסית של בחירה בין מבעים חלופיים, הבודקת למעשה מדוע בחר הכותב לכתוב בדרך שכתב ולא בדרך אחרת אפשרית, הן על ההגדרה הכמותית - בבדיקת היקרויות מילים או צירופים שתפורט להלן. בדקתי מאפיינים סגנוניים שצצו ועלו מקריאת שני הכרכים של **כפתור ופרח**, עניינים לשוניים שנראו ייחודיים בהשוואה לתקופה הנדונה מצד אחד, ומצד אחר נראו מיוחדים בהסתכלות כללית באופן הצטרפותם לטקסט.

להלן אציג בשלוש קטגוריות את שנראה בעיניי סוגלים סגנוניים: קטגוריה ראשונה - הגדרת מושגים על פי רבי אשתורי הפרחי; השנייה מתחום הסמנטיקה - מילים וצירופים שהוא משתמש בהם; השלישית - כמה עניינים לשוניים מעניינים, ולדעתי אופייניים, שמצאתי בספר.

השפה הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי

בספר העוסק בארץ ישראל, בגאוגרפיה שלה ובתשתית לעיסוק ההלכתי השתמש אשתורי הפרחי במונחים גאוגרפיים 'ראשוניים'; מונחים שעובדו ועודנו במשך השנים ולבשו צורה שונה ואולי אף אחרת מזו שטבע אשתורי. יש להדגיש בהקשר זה את ראשוניותו של אשתורי - הוא לא מצא לפניו מילון או מונחון מסודר של אלמנטים גאוגרפיים, והצורך לכתוב על 'ארץ ישראל של מטה' הניע אותו ליצור מונחים מתאימים. בכך דומה לשונו של אשתורי ללשון ימי הביניים, המשופעת בניצני מונחים למשל בדקדוק, ואלו הלכו ושינו צורתם עד שקיבלו צורה שכבשה לה מקום במילון השפה העברית ודקדוקה.⁷ אשתורי השתמש במונחים גאומטריים לתיאוריו הגאוגרפיים כמו גם במונחים מתחומים אחרים.⁸ ניציג להלן מונחים וביטויים גאוגרפיים שמצאנו בכפתור ופרח (עם הפניה לחלק ולעמוד בסוגריים), ונראה כי השימוש הכולל והשוטף בהם מייחד את לשונו של אשתורי.

7. אדגים למשל ניצני מונחים בדקדוק מתוך הפרק השלישי בספר צחות לשון לרבי סעדיה גאון על פי מהדורת דותן. המונחים על פי רס"ג להלן מודגשים, והמונחים המקבילים להם היום יובאו אחריהם בתוך סוגריים מרובעים: מה שמדברים בו המדברים [=המילים]; מילה, מבע במשמע שאין לו מציאות, אבל כאשר היא מתחברת אל השם או הפועל היא נותנת בו את רישומה [=מילת יחס]; בהוכלמ"ש, המוספיות הדבקות בשמות בראשיהם [=אותיות השימוש - מש"ה וכל"ב]; ניצב [=הווה]. ועוד דוגמאות רבות בתחום זה בספרי מדקדקי ימי הביניים כמו ספר השורשים לרבי יונה אבן ג'נאח, המחברת למנחם בן סרוק ועוד.

8. בשימוש במונחים הגאומטריים יש כדי להעיד, כפי שציין עמיחי שורץ (במאמרו בקובץ זה), על שימוש במפה.

1. ביושר

נטה ונסמן ונתאוהו ללכת אל הצפון **ביושר** דרך שפת הים עד הגיענו אל הקצה הצפוני מערבי והוא הר ההר (יא, עמ' כז).

קלצ'קין⁹ פירש את המילה 'יושר': "מצב ישר, ¹⁰ צדק, אופן נאות וראוי". לעומת זאת מילון 'ההווה'¹¹ למשל נתן את הפירושים 'צדק' ו'הגינות'. כלומר בימי הביניים שימש מונח זה לא רק תכונה אלא גם במשמעותו המוחשית - מצב ישר. כך גם השתמש בו אשתורי - במשמעות של 'קו ישר'.

ביטוי זה שמשמעו בימינו 'ישר' חוזר שש פעמים בכפתור ופרה, למשל: "והוא למזרח עזה **ביושר** לכמו יום וחצי" (פרק ז, עמ' קכו); "ממקצוע מערבי דרומי שהוא זה שהזכרנו נטה ונסמן ונתאוהו ללכת אל הצפון **ביושר** דרך שפת הים עד הגיענו אל הקצה הצפוני מערבי והוא הר ההר" (פרק יא, עמ' רמט).

2. קו / להוציא קו

ולזה אני [אומר] כשתמשוך קו מתבור לחקוקה, והנה זבולון לצפון, והוא לדרום, ואשר למערב, כי אכשף דרומי הרבה. הרי שיש לנו מזויות ארץ נפתלי ארבעה. **נוציא** קו שני מחקוקה עד דרומו, וקו שלישי מחקוקה לצפון, ויהיה בזה המשולש: ארבל, וצרדה, וגנוסר, תנחום, טבריא, ומעון (פרק יא, עמ' רפה).

כי אם **תוציא** קו ישר מעין גנים אל הים הגדול תהיה קסריאה דרומית לסוף הקו ההוא הנופל בים בארבע שעות... (פרק יא, עמ' רנו).

משמעות המילה 'קו' בתנ"ך היא בדרך כלל 'חוט מתוח' או 'פתיל למדידה' (גם בהשאלה)¹², ומוכר הצירוף 'נטה קו'.¹³ בשני מקומות בתנ"ך מובאת המילה 'קו' כמשלימה של הפועל 'יצא': "ויצא עוד קו המדה נגדו..." (ירמיהו לא, לח) ו"בכל הארץ יצא קו ובקצה תבל מליהם" (תהילים יט, ה). באשר לפירוש בתהילים מציע אבן שושן¹⁴ תוך כדי הבעת ספק, את הפירוש 'קול' למילה 'קו'. מכל מקום המילה 'קו' משמשת כאן משלימה של הפועל 'יצא' בבניין קל. אשתורי השתמש בשורש יצ"א בבניין הפעיל (להוציא), וצירף אליו את המשלים 'קו'.

9. קלצ'קין, תרפ"ח, כרך שני, חלק ראשון, עמ' 56.

10. נציין כי גם אבן שושן, 1991, מביא את המשמעות: "חוסר עקמימות, מצבו של דבר ישר", בהציגו את המשמעות של המונח בימי הביניים.

11. בהט ומישור, 1995.

12. על פי פירוש אבן שושן, תשמ"ח.

13. "ונטיית על ירושלים את קו שומרון" (מלכים ב כא, יג); "ונטה עליה קו תהו" (ישעיהו לד, יא) ועוד.

14. בפירושו בקונקורדנציה.

3. הנקודה העגולה¹⁵

ומה שאני משים לפניהם בית שאן כנקודה העגולה להוציא ממנה ההוראה אל כל המקומות מפני שהיא באמצע ארץ ישראל (פרק ז, עמ' קכז).

כנראה הכוונה ל'מרכז המעגל'. קלצ'קין פירש: "נקודה או נקודה אמצעית - מרכז. האמת כנקודה בתוך העגולה (הקדמת ראב"ע לפירוש התורה)... מרכז מילה ערבית וכו'. והוא שם לנקודה האמצעית שבתוך העגולה... היא מרכז הכדור" מכאן שאשתורי ראה את בית שאן כמרכז שממנו יוצא הכול.

4. בקירוב

... מפני שהיא באמצע ארץ ישראל בקירוב שהרי היא דרומית לטבריה שהיא בטבורה של ארץ ישראל כחצי יום (פרק ז, עמ' קכז).

אשתורי היה ער לאי-דיוקים גאוגרפיים, והשתמש ב'בקירוב' כדי להביע זאת.

5. יהיה - שימוש בפועל להגדרת מרחקים

ואם כן יהיה בין קסרי ובין לוד ויבנה... ויהיה אורך הצלע כשתים ושלוש שעות (פרק יא, עמ' עט).

6. משולשים¹⁶ וסוגיהם

- א. 'ואם כן יהיה בין קסרי ובין לוד ויבנה שלשתם כמו משולש שווה הצלעות ויהיה אורך הצלע כשתים ושלוש שעות' (פרק יא, עמ' שג).
- ב. 'באר שבע אל חברון ועזה משולש שווה השוקים שמחברון לבאר שבע לדרום מערבי...' (פרק יא, עמ' שד).

7. זוויות במשמעות 'פינות', 'קצוות'¹⁷

ולזה אני [אומר] כשתמשוך קו מתבור לחקוקה והנה זבולון לצפון והוא לדרום ואשר למערב כי אכשף דרומי הרבה, הרי שיש לנו מזויות ארץ נפתלי ארבעה. נוציא קו שני מחקוקה וקו שלישי מחקוקה לצפונה ויהיה זה המשולש ארבל וצרדה וגנוסר תנחום בריה ומעון (פרק יא, עמ' רפה).

15. (קלצ'קין, תרפ"ח, עמ' 65-66).

16. מעניין לציין כי המילה 'משולש' חודשה בימי הביניים.

17. קלצ'קין, תרפ"ח, עמ' 253, פירש את המילה 'זווית' רק במשמעות הגאומטרית; אשתורי הרחיב את המשמעות ל'פינות' ו'קצוות'.

8. כיווני ביניים

באר שבע אל חברון ועזה משולש שווה השוקים שמחברון לבאר שבע לדרום מערבי כמו יום וכן מעזה לבאר שבע ואליה הוא מזרח דרומי. ובין עזה וחברון כמו יום שלם, ועזה למערב וחברון למזרח ונוטה היא לדרום (פרק יא, עמ' שד).

9. 'כ', 'כמו' - במשמעות 'מהלך'

- א. באר שבע אל חברון ועזה משולש שווה השוקים שמחברון לבאר שבע לדרום מערבי כמו יום וכן מעזה לבאר שבע ואליה הוא מזרח דרומי. ובין עזה וחברון כמו יום שלם, ועזה למערב וחברון למזרח ונוטה היא לדרום (פרק יא, עמ' פ).
- ב. כפר (כמר) [צמר] הנזכר בתוספתא (שביעית פ"ד ה"ה) בתחום סוסיתא זכרנוהו פרק ה', הוא לצפון עכו כמו חצי שעה (פרק יא, עמ' רע).
- ג. ודמשק הוא לדרום חמת ביושר כמהלך ארבעה ימים (פרק יא, עמ' רנז-רנח).
- ד. חקוקה יראה לי שהיא עיר שהיא דרומית מערבית אל צפת הנזכר כמהלך שתי שעות (פרק יא, עמ' רפה).

10. ראש הר עגול

בני בנימין לוד ואונו כמו שהתבאר בדברי הימים (א, ח, יב). לזה שערתי בעקבי, שהדרך שהוא בין ירושלים ובין עקרבת בענין כרם רבעי, הוא יותר ממה שבין ירושלים ללוד. סוף מסכת כתובות (קיא, א) מלוד לאונו שלשת מילין. חדיד הוא על ראש הר עגול, למזרח לוד, כשתי שעות וקורין לו חרתא (פרק יא, עמ' ש).

חדיד הוא תל בולט - היום אנו משתמשים ב'תל'. לרשות אשתורי לא עמדה המילה 'תל' במשמעות זו ('תל' במקרא הוא לאו דווקא גבעה), על כן הוא חיבר יצר את הצירוף 'ראש הר עגול'.

11. תיאורי מרחק מיוחדים

במאמרו על זיהוי אשתורי ניתח עמיחי שורץ כמה ביטויי מרחק ועמד על הדרך שהשתמש בהם אשתורי. נזכיר אותם כאן כחלק מהמילון-מונחון הגאוגרפי של אשתורי. מלבד השימוש בשעות וכד' השתמש אשתורי בביטויים 'ספרותיים' - כמטחוי קשת, כמרוצת הסוס, תחום שבת - להלן.

א. כמרוצת הסוס¹⁸

הביטוי חוזר שלוש פעמים בכפתור ופרח: "בית הדשן לצפון ירושלים כמרוצת הסוס" (פרק ו, עמ' עז); "כפר כמר... הוא לצפון עכו כמו שעה וקורין לה צומריא והיא סמוכה לים כמרוצת הסוס" (פרק יא, עמ' רע); "למזרח יזרעאל ביושר כמרוצת הסוס הוא העין שחנו עליה ישראל במלחמת שאול האחרונה..." (פרק יא, עמ' רע). מקורו של הביטוי כנראה מן הפסוק בירמיהו: "אם את רגלים רצתה וילאוך ואיך תתחרה את הסוסים..." (ירמיהו יב, ה).

ב. כמטחוי¹⁹ קשת

מונח זה חוזר אצל אשתורי שבע פעמים: "הר המשחה... צפוני לקבר חולדה כמטחוי קשת" (פרק ו, עמ' עו); "ובלכתך מעזה למצרים תמצא לכמו שלשה ימים או פחות מזה, תחתוך [אותו] סמוך לכניסתו לים כמטחוי קשת ותלך" (פרק יא, עמ' רמח) ועוד.²⁰

מקור הביטוי בספר בראשית בסיפורה של הגר שהתרחקה מבנה כדי שלא לראות במותו: "ותלך ותשב לה מנגד הרחק כמטחוי קשת כי אמרה אל אראה במות הילד" (בראשית כא, טז). במקור רמז מטרים למקצועו - רבה קשת (שם, כא, כ), כלומר ההקשר ספרותי ואינו מציין מרחק אובייקטיבי.

מעניין לציין כי התבנית שבה מובא ביטוי זה בספרנו שונה מזו שבמקרא, והיא ציון שני המקומות שביניהם רוצה אשתורי לציין את המרחק ואחריהם המונח 'כמטחוי קשת' - כך:

{מקום א} + {כיוון} + [מילת יחס מתאימה - ל/מ] + {מקום ב} + כמטחוי קשת
למשל:

הר המשחה + צפוני + ל + קבר חולדה + כמטחוי קשת

להוציא היקרות אחת בעמ' קנח שבה מובא המונח בין שני המקומות.²¹

18. לא נעסוק כאן במרחק המדויק שאליו התכוון אשתורי בהשתמשו במונח זה, על כך ראו מאמרו של שורץ בגיליון זה.

19. המילה מוכרת רק בתוך צירוף זה. אבן שושן, 1991, גזר ממנה מילת יחיד 'מטחוי', ואינו מפרשה אלא בצירוף הזה בלבד.

20. דוגמאות נוספות: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת, יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים" (פרק ו עמ' עו); "ונחל אשכול הוא לצפון ההר, ששם היה חברון ומערת האבות הקדושים ע"ה היא למזרח, ואל מערב המערה כמטחוי קשת, מקום אבנר בן נר" (פרק יא עמ' רצט).

21. בעיון בספרות השו"ת יש שני כיוונים: או כמרחק יריית החץ, ונראה שהוא לטווח קצר, או בזיקה לשימוש המקורי בפסוק בעיקר אצל האחרונים: הרחק כמטחוי קשת - להתרחק רחוק כמה שאפשר מדבר לא רצוי. כמהלך שעה ישרה (עמ' קמא).

ג. תחום שבת

אשתורי השתמש לעתים במונח זה מלשון המשנה לציון אלפיים אמה, למשל בעמ' נו (ב) ובעמ' עז לציון המרחקים בין טבריה למעון ובין בית שערים להר תבור. ראינו מגוון ביטויים שאשתורי השתמש בהם לציון מרחק. שפע זה של ביטויים מלמד על רצון לדייק,²² ועם זאת מצביע על רגישותו הספרותית של אשתורי לגיוון המעשיר את השפה.

הגדרת מושגים - רבי אשתורי הפרחי

להלן נבחרו כמה מושגים מייצגים. חילקתי אותם לשלוש קבוצות על פי העניין: מושגים הקשורים לדיני תרומות ומעשרות, מושגים הקשורים לתיאור ירושלים ובית המקדש ומושגים הקשורים בהגדרת מטבעות וערכם. בהגדרותיו נשען המחבר כמובן על המקור במקרא, במשנה וכיו"ב, אך ניסחן בלשונו המיוחדת.

ההגדרות למושגים בקטגוריה הראשונה היו נחוצות משום היותן מלשון חז"ל ולא מן המקרא, כמו שנכתב בפתח של הפרק השני: "לבאר שם טבל ודאי ודמאי ומדומע וחולין שהם שמות דרבנן", אם כן ה'שם' הוא העומד כאן על הפרק. להלן יוצגו הדוגמאות לפי הנושאים שהוזכרו, ולצדן הגדרה פשוטה ועכשווית הלקוחה ממילון אבן שושן, לצד ההגדרות בכפתור ופרח להשוואה בעת הצורך.

מושגי תרומות ומעשרות

1. טבל

ההגדרה בכפתור ופרח: "כל מה שאינו תרום²³ ומעושר כלל. ולשון טבל טב לא... ואיסורו במשהו" (פרק ב, עמ' טו).
 הגדרה נוספת: "הטבל הוא מה שהוא לא יצא מנה אחת מהמתנות כלל וכלל וכבר קדם איסורו" (פרק מג, עמ' תקח).
 ההגדרה במילון אבן שושן: "כינוי לתבואה או לפירות שעדיין לא הפרישו מהם תרומה ומעשר".

22. ולכך פחות או יותר רומז שוורץ במאמרו בקובץ זה.

23. מעניין השימוש במילה 'תרום' (בינוני פעול) - צורה שאינה בשימוש בשורש זה. משמעותה 'שהופרשה ממנו תרומה'.

הערות:

- ההגדרה אינה מדויקת למי שאינו מצוי בנושא, שכן לא כל אחד יודע שמדובר דווקא בפרות או בתבואה, והצורה הכללית 'כל מה ש...' מכוונת למי שהנושא הוא חלק מידע העולם שלו.
- המשך ההגדרה הוא מה שאנו קוראים 'משחק מילים' - מעין דרשה אטימולוגית, המציינת פירוש הטמון כביכול במילה ועולה מפיצוחה למרכיבים: טבל = טב לא, כלומר לא טוב (על פי פירוש המשניות לרמב"ם).
- תליית ההגדרה בלשון 'לשון טבל...' מלמדת על חובת אשתורי ללשון ולמדרש גם יחד.

2. דמאי

ההגדרה בכפתור ופרח: "הוא כמו שגדרו²⁴ הגאון ז"ל. וכן הלוקח מעם הארץ נקרא דמאי. והוא לשון שאלה דא מאי. וי"א דמאי ד' מן מ' א' מי'. ומאכילין את העניים דמאי.²⁵ במסכת דמאי פ"ג מוציאין נוטריקון לו, ד'י מ'חסורו א'שר י'חסר" (פרק ב, עמ' טז). ההגדרה במילון אבן שושן: "דבר המוטל בספק; כינוי בהלכה לתבואה או לפירות הלקוחים מעם הארץ ויש ספק אם הפרישו מהם מעשרות".

המחבר הציע כאן שלושה 'משחקי מילים' שהם למעשה סוג מסוים של מדרש:

- א. והוא לשון שאלה דא מאי - זה - מהו? (בבדיקה בפרויקט השו"ת מובאת דרשה זו לראשונה אצל אשתורי הפרחי), ו'זה' מציין את הספק, את החשוד שצריך בירור;
- ב. "וי"א דמאי ד' מן מ' א' מי' - כלומר מידה של עשירות, 4/40 או 1/10.
- ג. נוטריקון - ד'י מ'חסורו א'שר י'חסר - אמנם הנוטריקון על פי מסכת דמאי, אך מעניין תחביר המשפט המיוחד לאשתורי: 'מוציאין נוטריקון לו' ולא כפי שהיינו מצפים 'מוציאין לו נוטריקון'.

24. הפועל 'גדרו' מלשון גדר ומחיצה, כלומר לתחום, לשים גבול, ולמעשה הכוונה היא להגדיר הגדרה בלשונו.

25. מעניין שמיד אחרי ההגדרה הציג אשתורי מעין דוגמה לשימוש במילה, כמו במילון 'מאכילין את העניים דמאי'.

3. מדומע

ההגדרה בכפתור ופרח: "ג"כ [הכוונה היא למה שנאמר בתחילת ההגדרה של דמאי, כמו שגדרו²⁶ הגאון ז"ל]²⁷ וכן חולין שנפלה תרומה לתוכן. ונקרא מדומע שהתרומה נקראת דמע שנאמר (שמות כג, כו) מלאתך ודמעך. וכן נקרא מדומע אם טבל ומעשר ראשון או מעשר שני מעורבין" (פרק שני, עמ' יז).

ההגדרה במילון אבן שושן: "שמעורבב בו קודש בחול, כגון תבואת חולין שנפלה בתוכה תרומה".

בהגדרה זו נקט המחבר את דרך המילונאים וציין את האיטימולוגיה של המילה; הוא הסביר מדוע נבחרה מילה זו דווקא, מאחר שהתרומה נקראת דמע, והחולין שאליו היא נפלה הוא ששינה את מצבו, ולכן הוא מדומע - בצורת הסביל.

4. חולין

ההגדרה בכפתור ופרח: "חולין הוא שני מינים. אם חולין סתמא אם חולין מתוקנין: הפירוש שהורם מהם תרומה גדול (!) ותרומתה מעשר לגד, הם הנקראים חולין סתמא שכבר הוטלה הקדושה מהם, ואם הופרש מהם כל הדינים מקדושות ומעשרו' נקראין מתוקנים בכל מקום" (פרק ב, עמ' יז).

ההגדרה במילון אבן שושן: "כינוי לתבואה ולפירות לאחר שהופרשה מהם תרומתם". הערות:

החלוקה של 'חולין סתמא' ו'חולין מתוקנים' - חלוקה הלכתית היא. הוטלה - פועל פסיבי במשמעות 'ניטלה', שימוש מעניין בצורת הופעל דווקא. בלבול בין זכר לנקבה - ('הורם מהם תרומה גדול') אופייני ללשון ימי הביניים וגם ללשון השו"תים.

5. מעשר ראשון

ההגדרה לפי כפתור ופרח: "מעשר ראשון הוא שהישראל מפריש אחד מעשרה ממה שנשאר אחר שהפריש תרומה גדולה ונותנו ללוי" (פרק כה, עמ' תעא). ההגדרה מתבססת על במדבר יח, כד: "כי את מעשרת בני ישראל..."

26. גם כאן הפועל 'דררו', ראו בהערה 24 לעיל.

27. ההערה בסוגריים, על פי הערת המהדיר לונץ בספר.

6. התרומה

ההגדרה לפי **כפתור ופרח**: "התרומה הוא שאם הפרישה מאותם הפירות הוקבעו מאותה שעה ואילך ונאסרו באכילת עראי וכמו שקדם" (פרק לא, עמ' תצט).

7. השבת

ההגדרה לפי **כפתור ופרח**: "השבת הוא הפירות שנגמרה מלאכתן וחשכה עליהם ליל שבת נקבעו ולא יאכל מהם עראי אפילו לאחר השבת עד שיעשר" (פרק לא, עמ' תצט).

סיכום קטגוריית מושגי תרומות ומעשרות

אין ספק כי רבי אשתורי הפרחי כתב בהתבססו על ידע העולם של נמעניו - אנשים שהספרות התורנית דאו עמדה לפנייהם, הבקיאים בהלכה ובנושא הנדון, שכן בהגדרותיו שראינו הוא יצא מנקודת הנחה שהקורא יודע בדיוק במה מדובר, ולכן לא היה צריך לפרט יותר מכך. עם זאת הוא הרבה בשעשועים אטימולוגיים, במשחקי לשון ובניסיונות להבין מושגים הלכתיים על דרך המדרש הלשוני היוצר. רוב משחקי לשון אלו שאוב ממקורות חז"ל או מפרשני ימי הביניים, ויש שגם הוא תרם ליצירת מדרשים כאלו; מכל מקום עולה מכאן חיבתו ללשון ולמכמניה. על ביטויים אחרים של חיבתו ללשון ועל משמעותם לגישתו נעמוד בהמשך.

השימוש בפעלים בנטיות שאינן מוכרות לנו כיום מתאים ללשון השו"תים וללשון ימי הביניים.

מושגים הקשורים במקדש ובירושלים**1. הר הבית**

ההגדרה ב**כפתור ופרח**: "הר הבית הוא מרובע רבוע מוקף חומה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה ובדברי יחזקאל הנביא יקרא הר הבית חצר החיצונה. והעזרה חצר פנימית (פרק ו, עמ' פז).

ההגדרה של אשתורי היא עיבוד של המשנה במידות ב, א ושל הפסוקים ביחזקאל מב, ז-ח (הערך המוגדר בסוף ההגדרה).

2. סורג

ההגדרה בכפתור ופרח: "לפנים מזאת החומה היה כותל מכלונסאות ונסרים לא מאבנים ולא מאדמה. גבהו עשרה טפחים מקיף סביב ושמור סורג" (פרק ו, עמ' פח).
בהגדרה זו הגיע הערך המוגדר בסוף ההגדרה בהדגשה - סורג. ההגדרה מבוססת על משנה מידות פרק ב.

3. הר ציון

ההגדרה בכפתור ופרח: "הוא עיר דוד וכסא המלכות והמלוא" (פרק ו, עמ' קטז).
ההגדרה כנראה על פי דברי הימים א יא, ח, והוא הדגיש כיסא דווקא.

4. ציון

ההגדרה בכפתור ופרח: "שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד" (פרק מא, עמ' תקנט).
ב'ציון' הכוונה ל'הר ציון' של היום, מונח שיסודו בגאוגרפיה הנוצרית. אשתורי היה ער להפרדה שבין ירושלים העיר ובין הר ציון. בעוד במקרא ציון הוא שם נרדף לירושלים והר ציון הוא הר הבית, בימי הביניים תפסו הנוצרים את הר הבית כמתחם שבו נערכה הסעודה האחרונה. לענייננו חשוב שיש כאן העתקה של השם ויצירת מפה שונה מן המפה המקראית; אשתורי היה מודע למציאות הזו.
בשלוש הדוגמות שלעיל מתוך השפע העוסק בירושלים ביסס המחבר את הגדרותיו על המקורות והוסיף מעט.
לסיכום, בשונה מהמקורות שטיפלו בהיבטים שונים של ירושלים בנפרד, אשתורי יצר מערכת מושגים גאוגרפית-הלכתית אחת, וזה בוודאי חידוש מהותי ולשוני.

מושגים הקשורים בהגדרת מטבעות וערכם

אחד הנושאים הנדונים בפרק זה הוא 'ראשית הגז', ובהגיעו לעניין שווה כסף כתב אשתורי הפרחי: "במקום הזה ראיתי להאריך במשקלו והמטבע לפי שיש מהם בארץ ובחול" וההפך... " , ובהמשך מנה את סוגי המטבעות ואת ערכם.
ההגדרות המובאות בטבלה שלהלן נלקחו מתוך אנציקלופדיה יהודית 'דעת', ושם מוגדר: שעורה כסף = 1/4 איסר או שתי פרוטות.

תבנית ההגדרה של המידות והמטבעות היא ברוב ההגדרות:
 [שם המטבע/המידה] + הוא²⁸ + [השווי ביחס למטבע אחר או המשקל]
 למשל:
 "דרכון הוא שני סלעים"; "דינר זהב הוא כ"ד דינרי כסף".

המושג	ההגדרה בכפתור ופרח	ההגדרה באנציקלופדיה היהודית דעת	מראה מקום
זוז	זוז הוא משקל צ"ו שעורות שהם כ"ד קירט.		פרק טז, עמ' שפה
שקל	שקל הוא לשון תורה וכן כסף, ולשון חכמים סלע והוא תרגום שקל.	סלע צורי = 4 דינרים = מעין 384 שעורים = 768 פרוטות	פרק טז, עמ' שפו
בקע	בקע הוא מחצית השקל, משקלו קצ"ב שעורה שהם מ"ח גרעיני חרוב שהם משקל שלושה דרהם כסף צורי.	טבע, רבע אונקיה = 2 דינרים = 192 שעורים - 384 פרוטות	פרק טז, עמ' שפו
שקל של תורה	שקל של תורה שהוא שקל של משה רבענו הוא ש"ב שעורה והוא בעל עשרים גרה...		פרק טז, עמ' שפח
מנה	מנה הוא משקל מאה דינרין. דינר פרוטותיו קצ"ב, והא על זה הדרך...		פרק טז, עמ' שפט
דינר זהב	דינר זהב הוא כ"ד דינרי כסף שהוא שש סלעים, וזה.	24-25 דינר כסף = חצי אונקיה	פרק טז, עמ' שצא
דרכון	דרכון הוא שני סלעים		פרק טז, עמ' שצא
אסתרא	אסתרא פלגא דזוזא הוא והוא טרפעיקא וזולת אלו הרבה.	טרעפעיקא = חצי דינר = 48 שעורין = 96 פרוטות	פרק טז, עמ' שצא
כסף צורי	פירושו כסף זך ומזוקק אין בו בכלל תערובת		פרק טז, עמ' שצא

28. התבנית היא תבנית של משפט שמני עם אוגד, אך בחלק מההגדרות נמצא גם 'שוה' במקום 'הוא', למשל: "הזוקק שוה חמשים טורניש כסף בקירוב".

המושג	ההגדרה בכפתור ופרח	ההגדרה באנציקלופדיה היהודית דעת	מראה מקום
כסף דדבריהם	כסף דדבריהם הוא הנקרא כסף מדינא, פירוש מטבע ירושלים והוא שהשמינית ממנו כסף נקי ושבעה חלקין נחושת		פרק טז, עמ' שצא
סלע מדינה	סלע מדינה לפי חשבון זה הוא חצי דינר צורי, וזה.	פלגא דנקא = פנריון = 1.5 בדינר = 8 שעורין = 16 פרוטות	פרק טז, עמ' שצא
ככר זהב	...עשרת אלפים זהב בשקל הערב ושקל הקודש עשרים גרה ואלה הגרות גרות השקלים האלה לא גרות הזוזים.	גרה או קשיטא $\frac{1}{20}$ בשקל הקודש = 10.2 שעורים = 38.4 פרוטות	פרק טז, עמ' שצא-שצב
דרהם	הדרהם הזו יש בו מכסף נקי עשרה קירט וב' שעורה ושני שלישי שעורה, לפי שהדרהם לעולם שני שלישי הם כסף נקי ושלישיתו נחושת.		פרק טז, עמ' שצג
סלע (של תורה)	משקלו ו' דרהם		פרק טז, עמ' שצז
זקוק ³⁰	הזקוק שוה חמשים טורניש כסף בקירוב		פרק טז עמ' שצט
טורניש ³¹	הטורניש הזה... יוצא בערך ב' דרהמים במעט דוחק.		פרק טז, עמ' שצח
לתך ³²	לתך הוא חצי חומר והיא מדה מכילה משקל ל"ו אלף זוז...		פרק טז, עמ' תטז
עומר	עשירית האיפה והיא מדה מכילה שבעה מאות ועשרים זוז.		פרק טז, עמ' תטז
פרס	לפי מקומו פעם הוא חצי מנה, פעם שלושה ביצים, חציים ביצה ומחצה		פרק טז, עמ' תיח

30. אחרי סקירת כל המטבעות של ארץ ישראל הביא המחבר גם הגדרות למטבעות של ארצות אחרות, הזקוק הוא הראשון.

31. הוא המשיך ופירט שמות נוספים של מטבעות זרים: ויניציאנה (בנדוקי, בפי הישמעאלים), אשטרליין, פשיטין. בהמשך הפרק חישב המחבר חישובים לדעת בכמה קנה אברהם את מערת המכפלה (לפי רש"י הוא קנה ב-כה זקוקים, שהם אלף ור"נ טורניש הם אלפיים וחמש מאות דרהם) או בכמה מכרו את יוסף לעבד (לפי הכתוב בעשרים כסף - לשיטת רש"י בעשרה אוקיא שהם זקוק אחד ורובע שהם ס"ב טורניש וחצי, שהם קכ"ה דרהם) (פרק טז, עמ' תיג).

32. מכאן עסק המחבר במשקלות, והגדירם באמצעות המטבעות ומשקלן.

חילים וצירופים בשימוש מיוחד

1. כינויים

א. כינויים אידאולוגיים

את שני הצירופים 'אדוננו משה' ו'התורה האמתית' אפשר לראות כביטויים המושפעים מן הנצרות שהלכה והתפתחה ומן הצורך להתמודד עם השפעתה על הסביבה כולה. זוהי אנטיטזה לנצרות, שתורתה ופרשנותה (=אווינגליזטית) אינם תורה אמתית.

1. אדוננו משה

צירוף זה חוזר בכפתור ופרח 12 פעמים. המחבר משתמש גם ב'משה' וגם ב'רבנו משה'. לפי פרויקט השו"ת הוא הראשון שהשתמש בצירוף 'אדוננו משה'.²⁹ מעניין לציין שבשבע מתוך 12 ההיקריות של צירוף זה הצירוף בא סמוך למילה 'כָּבֵשׁ' או 'כיבוש', למשל: "גם רוב המדבר שבלשונם הוא לשון התלמוד ירושלמי ובבלי, זכרון כבוש אדוננו משה ע"ה..." (פרק י), או: "והוא שכבשה אדון הנביאים אדוננו משה ע"ה" (פרק יא). אולי רצה המחבר להאדיר את משה בנושא הכיבוש, ולכן בחר בצירוף זה בהקשר של כיבוש הארץ.

2. התורה האמתית

הצירוף מופיע פעמיים לפני שהשתמש בו רבי אשתורי הפרחי; בספרנו הצירוף חוזר ארבע פעמים, וכן הוא מופיע בספרי שו"ת. דוגמה: "וכבר הזכירה התורה האמתית (דברים יט, ח) כי ירחיב ה' את גבולך וכו' ויספת לך עוד שלש ערים על השלוש האלה" (פרק מז, גבולות עבר הירדן).

יש לברר מה המשמעות של הצירוף - אם הכוונה ללוחות הראשונים או שמא הכוונה רק לשם התואר הבא לחזק את עצמת התורה.

מכל מקום בשלוש היקריות מתוך הארבע מופיע הצירוף בנושא של גבולות ארץ ישראל והגדרתם.

29. אשתורי השתמש בכינויים נוספים למשה: משה עבד ה', אדוננו משה, משה רבנו; ד"ר ציון עוקשי העירני (ועל כך תודתי לו) כי כך גם בכינויים לרמב"ם: ר"מ ז"ל; ר"מ במזל = רמבם ז"ל, (עמ' ח), רבי משה בר מימוני (פרק נח) ועוד - הר"ב או ה"ב = הרב בעל - ראשי תבות הבאים לפעמים לפני הספרים האלה: הרב בעל העיטור (= ה"ב העיטור), בעל התרומה, בעלי התוספות, בעל הערוך; וכן - זק"ל - זכר קדוש לברכה - ראשי תיבות מקבילות לימינו 'זצ"ל' להלן.

3. האבות הקדושים

אשתורי השתמש בצירוף זה בהתכוונו לשלושת האבות, אברהם, יצחק ויעקב. למשל בפרק א: "האבות הקדושים ע"ה הם הפרישו מעשר, באברהם ויעקב הדבר בפירוש, וביצחק..."; בפרק י: "הרי שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים לא משעת הכיבוש לחוד", ובעוד מקומות.³⁰

ב. כינויים לאנשים ולספרים

1. כינויים למשה

משה עבד ה'; אדוננו משה; משה רבנו.

2. כינויים לרמב"ם

ר"מ ז"ל; ר"מ במזל = רמב"ם ז"ל, (עמ' ח), רבי משה בר מימוני (פרק נח).
אשתורי לא נקט כינוי אחד לדמות, גיוון המצביע על נטייתו הברוכה להעשיר את הסגנון.
הר"ב או ה"ב = הרב בעל - ראשי תבות המובאים לפעמים לפני הספרים האלה: הרב בעל העיטור (= ה"ב העיטור), בעל התרומה, בעלי התוספות; בעל הערוך.
נטייה שהתפתחה בימי הביניים היא כינוי אדם על שם חיבורו, ולא שימוש במאפיינים אחרים כמו מקומו.

חילים וצירופים נוספים

1. האיך - היאך

המילה 'האיך' מופיעה כבר אצל מפרשי התנ"ך (129 היקריות). בתקופת המשנה השימוש בה מצומצם מאוד, והיא מופיעה במדרשי האגדה, אצל הראשונים והאחרונים ובספרי השו"ת. בכפתור ופרח מצאנו 20 היקריות של 'האיך'. למקבילתה 'היאך' מצאנו בכפתור ופרח 23 היקריות, אך היא הייתה בשימוש גם בלשון חז"ל במדרשים וכיו"ב.

ב-14 מתוך 20 ההיקריות שלה נמצאת 'האיך' בפירוט מה שיבואר בפרק, למשל: "בביאור מעשר עני והאיך נוהג בחלקי ארצות" (הקדמה ותוכן עניינים); "לבאר האיך המקח קובע למעשר" (פרק ל).

30. נציין כי בעברית החדשה הצירוף 'האב הקדוש' ביחיד הוא כינוי לאפיפיור, ואולי כתרגום שאילה.

המקבילה 'היאך' חוזרת רק ארבע פעמים מתוך 20 בהקשר כזה. כיום תפסה המילה 'היאך' את מקומן של שתי הצורות, ששימשו תקופה ארוכה זו לצד זו.

2. פרפרת

המילה חוזרת בכפתור ופרח ארבע פעמים. בפרק מד, הדין בנושא נדר העני הראוי לקחת מעשר וכיצד החכמים צריכים לנהוג בעניין זה, הרחיב המחבר בעניינים הקשורים בחכמים. שם הובאה המילה 'פרפרת' במשמעות המטפורית: "נמצא שאין ספק שהחכם הנזכר בתורה ובתלמודא הוא הבקי בתורה ובהלכותיה בדרכיה ונתיבותיה וכל ידיעה זולת זה הוא פרפרת" (פרק מד, עמ' תרד). כלומר מצופה מהחכם שיהיה בקי בתורה ובהלכותיה, וכל מה שמעבר לכך הוא תוספת נחמדה ונעימה.

3. תאריך

המילה 'תאריך' במשמעות של מועד, יום וחודש בשנה, נכנסה לשפה העברית בתקופת ימי הביניים, ולבד מפעם אחת שהיא מובאת אצל הרמב"ם בפירושו המשנה נראה לפי הממצאים בפרויקט השו"ת כי אשתורי הפרחי היה אחד החלוצים שהשתמשו בה במשמעות זו. למשל: "גם אזכיר תאריך חרבן מקדש מעט והוא חרבן בתי מדרשות ובתי כנסיות שבצרפת ובקצה פרובנצה בזמני..." (פרק נא, חורבן מקדש מעט).

4. בעלי חיים - סוסים וגמלים ונמר וצבי

תוך כדי הגנה על מעמד בית שאן כארץ ישראל במובן ההלכתי נקט אשתורי לשון חריפה נגד אלו שאינם גורסים כך. כדי ללעוג להם השתמש בצירוף 'סוסים וגמלים'. לביטוי אין כידוע אח ורע בין המקורות הראשונים, והוא עורר את התפעלותו של יהושע פרוור:

בחמה שפוכה יוצר הפרחי נגד כל אלה הממעטים בחשיבותה של גאולת הארץ והמטילים ספק כלשהו בקדושת אחד מחלקיה. לאלה עונה הפרחי במיטב הלשון האקדמית של התקופה: 'על בית שאן להודיע לבני אדם שהוא ארץ ישראל - איני צריך לבשר אלא לסוסים וגמלים...'³¹

אשתורי הביע את כעסו על שמחליטים שחלקים של הארץ הם חוץ לארץ (כגון בית שאן), ותיאר זאת בשבירת הצירוף הכבול 'ארץ צבי' (החזור עשר פעמים בכפתור ופרח):

31. פרוור, 1973, עמ' 111.

היאך יבא עזרא שהרשות בידו ומפני שיסמכו בה עניים בשביעית ימעט גבולים ויעשה ארץ ישראל כעורו של נמר ולא כצבי. פה ארץ ישראל ופה חוצה לארץ ופה ארץ ישראל ופה חוצה לארץ. תלך מטבריא לשכם דרך יום ארוך, ובאמצע הדרך תמצא חוצה לארץ והוא בית שאן, ולעולם הירדן לא עברת (פרק י).

כלומר ארץ ישראל נראית כעורו של נמר, חברבורות-חברבורות, ולא כעורו האחיד של הצבי.

5. גדרו

גדרו - הגדרתו (במשמעות זו בלשון ימי הביניים), למשל בעמ' תקיג: "הדמאי קדם גדרו". אולי על משקל זה: "מעשר שני קדם זכרו..." (עמ' תקמו).

עניינים לשוניים נוספים

- 1. בתיאור המקומות (בפרק יא) נקט הכותב לשון גוף שלישי בדרך כלל, ועם זאת עבר לגוף ראשון והעניק לדברים אופי אישי-אינטימי יותר, רשמי פחות: "ונאמר שרצוני שנלך מצפון לדרום המדינות... (עמ' רפג); בגוף ראשון (כמו במדריך טיולים עדכני): "עד כאן באנו מדרך עד הנה למזרח הארץ... ועתה נלך מדרך גם כן לדרום למערב הארץ..." (עמ' רפח); נחזור לבית שאן, למערבו ביושר, בשעה אחת וחצי היא..." (עמ' רצ); נחזור לשונם, כב' שעות למערבו ביושר..." (עמ' רצג); "נשוב לירושלים ונלך לדרום ביושר אל כמו שעה..." (עמ' רצט).
- הכתיבה בגוף ראשון נמצאת במקומות ובעניינים נוספים בספר, כמו למשל: "נחזור לעניין חבר שהיה יושב במשתאו של עם הארץ..." (עמ' תקמה).
- 2. נמצא גם לשון המלצה, למשל: "וכן ראוי לסבב ולבקר אותם המקומות הקדושים אף בזמן הזה, שאין ספק..." (עמ' רצח).
- 3. הספר מציג בלבול גורף בין זכר לנקבה, כמוכר בלשון ימי הביניים.
- 4. צירופים עם 'זה': הקדמת 'זה' כמו בערבית: בזה הכתוב, זה העירוב, זה הפטור; 'זה' כמושא בלי 'את': והתירו זה (עמ' קכט), וסמכו זה.
- 5. כתיב וצורות מיוחדות (על פי מהדורת לונץ)

א. ירושלם כתובה בעיקר בלא יו"ד כמו במקרא (304 פעמים) לעומת 17 פעמים ביו"ד.

ב. המילה 'פרוסבל' כתובה תמיד בסמ"ך ולא בזי"ן, ושני הכתיבים קיימים בלשון חז"ל, כמו שיש בחז"ל במילה אחרת פרוודור / פרוסדוד.

ג. הצורה כותל - הריבוי שלה 'כותלים' (עמ' קיט) כלומר היחיד הוא 'כותל' וכך הצורה במסורות לשון חז"ל.

ד. הפועל הפקיר כתוב גם בצורת 'הבקיר' (עמ' מ), וכך גם בלשון חז"ל.

ביטויים אופייניים

להלן אציג סדרה של ביטויים שיש בהם כדי לאפיין את לשון ימי הביניים בכלל ואת לשונו של אשתורי בפרט.

המחמיר ישא ברכה (עמ' לז); **בחסד עליון** (עמ' סח ועוד שש פעמים); **תכסיס מצוה** (עמ' י) אולי ייחודי; **היקש חיפוישי** (עמ' קיב) כנראה ייחודי, אין בכל השו"ת; **בתלמוד המקודש** (עמ' קמ); **שתק ממנה** (עמ' מב); **וימריחו תבואותיהם** (עמ' לג); **טהור קדש** (קדוש או קודש) תיאור אחד מרבותיו, רבי אליעזר, שמת כנראה על קידוש השם, והתיאור מבוסס על צירוף מהכנת הקטורת (ממולח טהור קודש). אברבנאל השתמש בצירוף זה במשמעות שונה לתיאורו של ריה"ל כנראה בדגש על חכמתו (ראש הדברים ממולח טהור קדש ריה"ל בספר הכוזרי); **בשוה ובמישור** - הרמב"ם השתמש בנפרד בכל אחד מהאברים וכנראה בהקשר שונה (במישור = לעומת מדרון ההר; בשווה לעומת עלייה; כותב כפתור ופרח יצר מהם צירוף אחד (עמ' קי) באותה המשמעות; **אין עליו שיסתור** (עמ' קכז) במקום 'אינו חייב לסתור' בדרך כלל 'אין עליו יבוא אחריו שם (אין עליו חובה) אך כאן בא פועל, ובאותו מקום עוד דוגמה עם שם הפועל - אין עליו להחזיר = אין עליו חובה להחזיר. בינתיים נתקלתי במבנה זה רק בשתי הדוגמאות האלה.

ועוד שימוש במילים ובצירופים הרווחים יותר בלשון השו"ת:

זכרנו = הזכרנו; על זה הדרך; חזר הדבר ליושנו; הטעם בזה; משמעות הלשון; וקרוב אני לומר; כלל הדבר ושרשו (עמ' מז); לדעתו ולצביונו (עמ' מז); אין משיבין את הארי אחר קדושה וטהרה (עמ' מח), במקורות בדרך כלל - 'לאחר מותו';

סיכום

הגדרנו את הסגנון משני היבטים, האחד כבחירה בין מבעים והאחר כתוצאת בחינה כמותית הנערכת על הטקסט.

בבחינת חלקים נבחרים וממוקדים בספר **כפתור ופרח** לרבי אשתורי הפרחי ניסינו למצוא מאפיינים ראשוניים שיכולים להוות בסיס למחקר מקיף יותר על סגנון לשון הספר.

בחנו את השפה הגיאוגרפית המציגה מונחים גיאוגרפיים 'ראשוניים', והדגמנו את דרכו בהגדרת מושגים משלושה תחומים שונים: תרומות ומעשרות, בית המקדש וירושלים,

מידות ומטבעות. אפשר לזהות מערכות מושגים שלמות הנדרשות לצורך נושאים בספר, ולכל תחום נמצאו מאפיינים המתאימים לו. בהגדרות בענייני תרומות ומעשרות ראינו כי הרב מסתמך על ידע העולם של נמעניו, ולכן הוא יכול שלא לפרט עניינים מסוימים שאולי לאלו שאינם בקיאים בתחום לא יהיו נהירים דיים. כן גם ראינו שימוש בדרשות, 'משחקי מילים', שבהן נעזר הרב בהגדרותיו. משחקי מילים אלו אינם רק בגדר קישוט סגנוני; יש בהם שימוש באטימולוגיה יצירתית; הוא מנסה לפצח מילים על דרך הדרשות, וגם אם אין זו יצירתו שלו, מובעת כאן חיבתו לדרך 'הבנה' כזו של מילים. דומה שהדברים עולים בקנה אחד עם העניין האטימולוגי שלו בשמות מקומות ערביים, שהוביל את הזיהויים המפורסמים של **כפתור ופרח**. אי-ציות לכללי הדקדוק בענייני מין ומספר אף הוא נמצא בהגדרות אלו אך אינו מאפיין אותן, שכן אנו רואים זאת בכל הספר, כמסורת לשון ימי הביניים.

ההגדרות המתבססות על המקורות הן הגדרות בעניין ירושלים והמקדש, ומאחר שבספר כולו ציטט המחבר מקורות שהתבסס עליהם, אך טבעי שיעשה זאת בעניין זה, אך הוא כפוף גם למערכת השמות של זמנו, כפי שעולה בשימוש הכפול ב'ציון'. הגדרת מידות ומשקלות היא עניין טכני, ואכן רוב התבניות בהגדרות אלה הן מסוג 'משפטי משוואה' - $a = b / c$ או b , ומשפטים במבנה דומה.

במקביל הצגנו גם רשימות ביטויים מיוחדים, שבחלקם נגזרים מלשון ימי הביניים. המילים והצירופים שהוצגו בייחודיותם משקפים רצון להעביר מסר ברור ועם זאת בצורה ידידותית הנעזרת באחד האמצעים הרטוריים המקובלים - שימוש בגוף ראשון למתן תחושת הזדהות לקורא. יתרה על זו דרכו הסגנונית מתאפיינת בריבוי הביטויים והמליצות ובגיוונם, וזה משתלב בנטייתו ללשון פיוטית-ספרותית נאה כעולה מן ההקדמה. בעמ' קכז בפרק השביעי העוסק בירדן, בבית שאן, בעזה ובאשקלון, פתח הרב אשתורי הפרחי את אחד הסעיפים במילים: 'ומה שרדפתי אחר זאת החקירה' והסביר שם את הסיבה שבגינה חקר את הנושא: "לא מפני שזכני האל ית' לשבת בה לבד, אלא שלא למעט גבול נחלתינו ממייעוט ידיעה ומרצון, ושלא להקל במצוותיה... וכן מזה הטעם בעצמו רדפתי אחר זכות עיר אחת הסמוכה ללוד ושמה רמלה..." (פרק שביעי, עמ' קכז).

אין ספק שארץ ישראל, עריה וקדושתה והמצוות התלויות בה עמדו בראש מעייניו של רבי אשתורי הפרחי. הוא ביטא זאת באופן הציגו את הדברים: בגוף ראשון, על דרך ההמלצה, בניסיון להגדיר ולבאר וכיו"ב, ושכנע את הקורא בחשיבותם. מבחינה זו הממד האישי שבספר - שבחלקו יש מעין הבלחות אוטוביוגרפיות - משפיע על סגנונו; הדברים נובעים גם מהמדמד האישי הטבוע בספר זה, וזו אולי סגולתו המופלאה של הספר המתיימר להיות ספר מצוות התלויות בארץ, אך מצטייר לעתים כיומן מסע.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבן שושן, תשמ"ח א' אבן שושן, קונקורדנציה חדשה לתורה, נביאים וכתובים, ירושלים תשמ"ח.
- אבן שושן, 1991 א' אבן שושן, המילון החדש, ירושלים 1991.
- בהט ומישור, 1995 ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, תל אביב 1995.
- בן שחר, תש"ן ר' בן שחר, "הפואטיקה של הסיפורת", בתוך: סגנון הסיפורת - הלשון, הסגנון ולשון הספרות, יח' 10-9, רעננה תש"ן.
- גיבסון, 1970 Gibson W., *Styles and Statistics*, Holt, Rinehart and Winston, Freeman, Donald c (ed) 1970, p. 143-146
- דעת, אנציקלופדיה יהודית <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/category.asp>
- הוקט, 1958 Hockett C. F., *A Course in Modern Linguistics*, New York 1958
- לונץ, תרנ"ז א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אשתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז.
- עוז, 1979 ע' עוז, באור התכלת העזה - מאמרים ורשימות, ירושלים 1979.
- פרוור, 1973 י' פרוור, ר' אשתורי הפרחי - ראשון לחוקרי ארץ ישראל במלאת 650 שנה לספרו כפתור ופרח, ירושלים, 1973.
- פרוכטמן, תש"ן מ' פרוכטמן, לשונה של ספרות, נתניה תש"ן.
- קלצ'קין, תרפ"ח י' קלצ'קין, אוצר המונחים הפילוסופיים ואנתולוגיה פילוסופית, ברלין תרפ"ח.
- תאבניוס, 1968 י' תאבניוס, "מתודות כמותיות בסטיליסטיקה", הספרות (1968) 3-4, עמ' 466-467.